

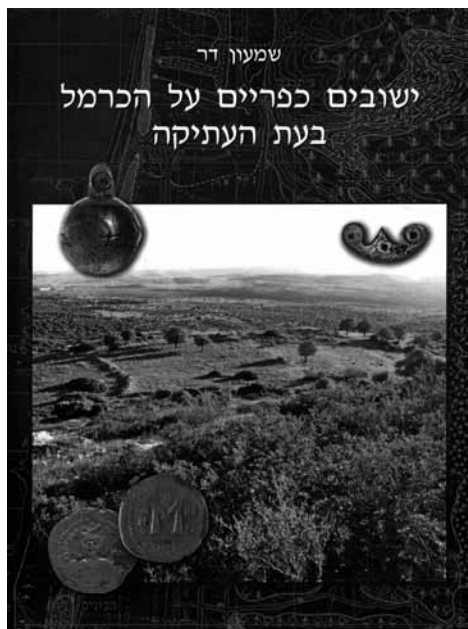
ויוצרים כעין חסם הררי לבאים מצפון, ושלוחותיו מערבה מתונות, ובליתן יצרה במשחקי ההצפות והנסיגות של הים הפלייסטוקני וההולוקני מישור חוף שהולך ומתרחב דרומה.

האדם החל לפעול במצוק הגידוד הימי של הכרמל בתקופות פרה-היסטוריות קדומות, ובאוקטובר 2013 הוכרזו מערות הכרמל על ידי אונסק"ו כאתר מורשת עולם. תנאי הקיום על ההר ובמורדותיו יצרו ניגוד בין מרכזיותו הגאוגרפית הפיזית ובין חשיבותו במהלך הדורות כמוקד יישובי וכמרכז כלכלי, פוליטי או שלטוני. עבור עיירות החוף החשובות כגון דור, תל נאמי, עתלית,

יוסי בן-ארצי

לתולדות ההתיישבות הכפרית בכרמל בעת העתיקה

שמעון דר, ישובים כפריים על הכרמל בעת העתיקה, ירושלים: החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, תשע"ב; 12 + 209 עמ'



הר הכרמל, אף שהוא משתרע במרחב גאוגרפי מרכזי ונגיש בארץ-ישראל, נותר במובנים רבים טרה אינקוגניטה, ארץ לא נודעת, במחקר הגאוגרפי-היסטורי, הארכאולוגי, האנתרופולוגי ואפילו במקצת מדעי האדמה והטבע.

ייחודו הגאולוגי והמורפולוגי הפך כבר בימי קדם למעין תוואי נוף (landmark) המוכר לכול. הנביא ירמיהו הוא אשר טבע את חותם הנוף הזה בימי המקרא: 'כתבור בהרים וככרמל בים יבוא' (ירמיהו, מו, יח). תוקפו של התיאור נמשך לאורך הדורות, וגם בימינו הכרמל חריג בכיוון השתרעותו – מדרום-מזרח לצפון-מערב – השונה מן הכיוון הכללי של רכסי ההרים בישראל, ובצניחתו הימה במדרון התלול של חוטם הכרמל, החוצה את מישור החוף, והיוצר רצועה צרה ביותר בין הים ובין ההר. מדרונותיו הצפוניים והמזרחיים תלולים

האתרים ולהבנת המפה היישובית של הכרמל בתקופות היסטוריות שונות.

הראשון שכתב באופן ספציפי על החורבות הללו היה לורנס אוליפנט, אשר בשנות שהייתו בחיפה ובדלית אלכרמל הרבה לשוטט בהר ולתאר את ממצאי סוירו במאמרים. בשנת 1884 פרסם ברבעון של ה'קרן הבריטית לחקירת ארץ-ישראל' (*Palestine Exploration Fund Quarterly*) 'Statement') מאמר שכותרתו 'חורבות הכרמל' (*The Khurbets of the Carmel*). אוליפנט היה כנראה האירופי והזר הראשון שפסע על אבניהן של כמה חורבות שהיו פזורות בשדה רחבי ההר. אחריו בא הגרף אברהרד פון מולינן (*von Mülinen*), שווייצרי ששימש בשירות החוץ הפרוסי, ושהתמחה בחקר המזרח. פון מולינן הוא ללא ספק גדול חוקרי הכרמל עד ימינו, וספרו 'תרומות לידיעת הכרמל' (*Beiträge zur Kenntnis des Karmels*), שהופיע בשנת 1908 בהוצאת 'בדקר' (*Baedecker*), הוא החיבור המקיף והמפורט ביותר על אודות הכרמל שנכתב אי פעם. פון מולינן בילה על הר הכרמל כשנה וחצי, סקר במפורט את כל מרחביו, והגיע לנקודות ולאתרים רבים שזכו לראשונה לתיאור מפורט. עם אלה נמנו חורבות היישובים הרבים שזיהה ברכס הכרמל ובשלוחותיו, וכן שרידי דרכים, מדרגות חקלאיות עתיקות, מערות קבורה ועוד. לימים נעו אנשי ה'סקר הארכאולוגי' של מדינת ישראל יעקב עולמי ז"ל ואברהם רונן יבדל"א בעקבות קודמיהם וסקרו בשיטתיות ממצאים רבים בחורבות ההר וביישוביו הקדומים. אך עבודתם נעשתה לאחר שכתקופת המנדט, במלחמת העצמאות ובמהלך התפתחותם של יישובי הכרמל וסלילת דרכיו בשנים שלאחר הקמת המדינה חלו תמורות רבות במקצת הממצאים שראו קודמיהם.

כל הסקירות והדיווחים דלעיל לא חשפו את כל העושר היישובי בכרמל בכמה תקופות פריחה

שקמונה ואפילו קיסריה, לא היווה ההר הגבוה הינטרלנד מפותח, ועצמתן נבעה ממיקומן על החוף ומחזית הים יותר מאשר מתמיכתו של עורף יישובי פורה ומישוב בצפיפות על ההר הסמוך. תנאי האקלים, היעדר מקורות מים יציבים ברכסים ובמדרונות, המסלע הקשה ברובו, הקרקע הדלה יחסית ועוד גורמים שנוצרו בגין טבעו של ההר, לא אפשרו בו יישובי קבע גדולים במיוחד, ולמעט חיפה של ימינו, שראשיתה גם היא קשורה בחזית הים, לא התקיים בו יישוב בעל חשיבות בקנה מידה כלל-ארץ-ישראלי. הכרמל היה אם כן פריפריה יישובית לאורך מרבית התקופות בהיסטוריה היישובית של הארץ, והפעילות היישובית בו התאפיינה בגלים, בחוסר יציבות ובהיעדר רציפות היסטורית ארוכת יומין. בראשית המאה התשע-עשרה, לאחר שנים רבות של הזנחה יישובית גם לאורך מישור החוף ושולי ההר, היה הר הכרמל ספר יישובי מובהק; שכנו בו רק מספר יישובים דרוזיים ושורת כפרי קבע במדרונות הסמוכים לשקע הקישון מצפון ולמישור החוף ממערב.

ברם היו תקופות היסטוריות שבהן פרח היישוב על הכרמל, נוצרו בו יישובי קבע גדולים למדי, עמקיו הפנימיים ומישורי ההר נוצלו לגידולי מזרע, כרמים וזיתים, ויישובים מסוימים בו, כגון סומקה, שלאֵלה ועספא, הפכו למוקדים של ייצור חקלאי ועושר תרבותי, שהתבטא בבניית מבני מגורים ומבני ציבור רחבי מידות. בתקופות אחרות התהווה בהר דגם של יישובי חווה או אחוזות משפחתיות גדולות ורחבות ידיים, ובמרכזם מבנים מוגנים וחזקים. כל אלה הפכו למעשה לחורבות ולאי יישובים, בעיקר לאחר הכיבוש הממלוכי.

חלק ניכר מהאתרים הגדולים יחסית נסקרו ומופו ב'סקר של ארץ-ישראל המערבית' בראשות קלוד קונדר והוריישו קיצ'נר, וכך הונח יסוד מדעי ראשוני, אף כי כללי בדרך כלל, להכרת

כמוכן לסקר החורבות ושרידיהן העיקריים, והוא משופע בלא פחות מ־208 (!) איורים, תמונות שרטוטים וחתכים. בחלק מהאיורים נראים אתרים שלא נכללו בסקר, ושנחפרו או תועדו על ידי חוקרים אחרים, וזאת על מנת לאפשר דיון גם ברקע ההיסטורי־היישובי של הכרמל ובצורת ההתיישבות של בתי אחוזה שפשטה בו בתקופה הפרסית ואף בזו ההלניסטית.

אכן חשיבותם הגדולה של הסקר ושל הספר שלפנינו במידע החזותי העשיר ובתיאור הממצאים שאינם מוכרים לציבור הרחב ואף לא למרבית חוקרי הכרמל. הספר שלפנינו, שלא כמרבית קודמיו, כולל תיאור חזותי ומילולי של הממצאים הארכאולוגיים הרבים הפזורים בשטחי היישובים שחרבו, ואינו מסתפק בדיון כללי ובתיאור שטחי שלהם. כי זאת יש לדעת: אימוני צה"ל, טיילים, גנבי עתיקות, בנייה ופיתוח של יישובים ומתקנים שונים – כל אלה גרמו לאבדן אדיר של שרידים שנראו בשטח לפני כ־100 שנים ופחות מכך. פון מולינן אמנם שילב בספרו הנזכר תמונות נבחרות, ולמרות איכות ההדפסה שלהן, הן עדויות אחרונות לממצאים שנגנבו ונעלמו מני אז. כך גם באשר לסקרים אחרים ומאוחרים יותר. ולפיכך חשיבות התיעוד החזותי של דר ושותפיו עומדת לדורות.

חלקו האחרון של הספר כולל מספר דיונים מסכמים בנוף היישובי ובגאוגרפיה ההיסטורית היישובית של יישובי הכרמל למן התקופה הפרסית ועד ימי הביניים המאוחרים. המסקנה הראשונית של הסוקרים היא שבשיא ההתיישבות האנושית בעת העתיקה היו על הכרמל ההררי שבעים אתרים; חמישים מהם היו לדעתם יישובים כפריים מהסוגים חווה, בית אחוזה, כפר ועיירה, ורק יישוב אחד היה עירוני, היישוב בחורבת שלא־אלה, שבספרם הקודם זיהו אותו כ'עיר כרמל', שהזכיר פליניוס הזקן, בן המאה הראשונה לסה"נ.

ואת מלוא עצמת הממצא בשרידי היישובים. משלחת מטעם אוניברסיטת בראזילן בראשותו של שמעון דר קיבלה עליה משימה חשובה זו, ופעלה באופן שיטתי ונחוש בשנים 1983–2010 בכתיסת חורבות בכרמל הגבוה, בחלקו המרכזי ובזה המזרחי.

בשנים אלה חקרה המשלחת כרבעי שלושה אתרים, סומקה, רקית ושלא־לה, ופרסמה ספרים מסכמים על אודותם. האתרים זכו למדידה, חפירה, ניתוח מדוקדק של הממצא והסקת מסקנות גאוגרפיות־היסטוריות חשובות. למשל דר ושותפיו זיהו את שלא־לה כ'עיר כרמל', מעין מטרופולין של ההר. סומקה – המצויה כיום בלבן של שטח אש, ושאימוני צה"ל פגעו בחלק ניכר משרידיה – תוארה על מלוא עצמתה כעיירה חקלאית־עשיתית רחבת ידיים.

בחלק המזרחי של ההר עסקה המשלחת בעיקר במדידה, במיפוי ובעריכת תכניות של חורבות קליעה, היא 'מצודת הבמה', עלי אלדין, עדה, דובה, כרך ומנצורה, כולן בקו הרכס שבין פסגת קרן כרמל (המחרקה) ובין עספא. מרחב עבודה מרוחק יותר מלב ההר היה בחורבות טלימון, מצפון לאלפרידיס, וטאטא, מדרום־מזרח לשפיה. מאחר שלוש האתרים המרכזיים זכו לפרסום נרחב, נכללו בספר שלפנינו סקירות של עשר חורבות, ובהן אלו הנזכרות לעיל ברכס המזרחי, ונוספו עליהן דרג וחגלון. שיטת הסקירה אחידה ומפורטת: האתר ונגישותו, קורות מחקרו ואזכורו בסקרים קודמים, תיאור פעולת המשלחת, תיאור מילולי וחזותי של ממצאים נבחרים, כגון בורות מים, מערות, אבני גולל וכלים. על אלה נוסף שפע תמונות, שרטוטים וחתכים של ממצאים ואתרים. לכל חורבה מוקדש פרק – יש שזכו לתיאור מפורט יותר בגין גודלן או הממצא העשיר, ויש שזכו לתיאור קצר יחסית. מרביתו של הספר – 173 מתוך 209 עמודים – מוקדש

בתקופה הפרסית, והם מציגים גם ממצאים של חוקרים אחרים, ברמת-הנדיב, בנווה-שאנן ואפילו בשערה-עמקים, כדי לבסס מסקנה זו. הם מעריכים כי היו בכרמל חמישים חוות בקירוב, אף כי אינם נוקבים בשמות כולן, כפי שניסה לעשות פון מולינג בשעתו. בית החווה נמצא ככל הנראה כדגם המיטבי לאזור הררי שיש בו מעט עמקים רחבים ופנימיים, ושעל כן הוא מתאים ליישוב מפוזר במתחמים קטנים יחסית. לדעת הסוקרים חלק מבתי החווה היו גרעין ליישובים כפריים גדולים מהם בתקופה הרומית והביזנטית.

הדיון האחרון מוקדש לזהות תושבי הכרמל בתקופות השונות. בהקשר זה מוזכרים פניקים, ומוקדשת פסקה רחבה לשומרונים, אך העיקר הוא ניסיון לבסס את הטענה שרוב התושבים בבתי החווה ובכפרים הגדולים, כבר בימי בית חשמונאי ובוודאי בתקופות מאוחרות יותר, היו יהודים.

בנקודה זו בפרט ובדיונים המסכמים במצאי הסקר בחורבות הכרמל בכלל מצויה להערכתי חולשה מסוימת בספר שלפנינו. לצד התרומה הגדולה בתיעודן חסר התקדים של כתריסר החורבות, חסרות בסיכום הגאוגרפי-היסטורי העמקה והרחבה לכלל דיון מבוסס יותר על אופיו של הכרמל ההררי כאזור התיישבות בעת העתיקה. ייתכן שלו הסתפקו דר ושותפיו בהגשת הממצאים, בחשיפת הסקר ובתיעוד ובתיאור של ממצאי החורבות, היה בכך די. ואולם מתברר כי לא די בסקר שערכו (ובכרכים הקודמים לספר זה) כדי לקבל תמונה יישובית כוללת של הכרמל לפחות בשלוש תקופות חשובות: הפרסית, ההלניסטית והרומית-הביזנטית, שבהן מתרכזים הדיונים המסכמים. לשם כך יש לחרוג הרבה מעבר לממצאי הסקר ולהוסיף גוף ידע גדול על אודות כלל יישובי הכרמל ההררי, גוף ידע שהצטבר במהלך הדורות, ולא להסתפק רק בסקרים ובחפירות של עמיתים בחורבות ובאתרים

הסוקרים נשענים כאן על חוקרים קודמים שהציעו מדרג יישובי זה, המבוסס בעיקרו על גודל השטח שעליו השתרעו השרידים באתרים הפזורים על ההר. עוד מצאו כי רוב היישובים היו מקובצים, מכונסים, והוקפו בקירות מגן ובמצדי שמירה או תצפית. הם מציעים גם הבחנות חדות יותר על סמך ממצאי הסקר, כגון תכנון יישובי, ומבססים טענה שרוב היישובים היו מתוכננים על פי מערך יישובי סדור, ושהמבנים בכל המדרג היישובי היו בעלי שלושה מפלסים, כולל מרתפי אחסון. מאחר שבכל היישובים נמצאו מערכות הגנה, הסוקרים מסיקים שהשלוש והביטחון שאפיינו בדרך כלל את האימפריה הרומית בשתי המאות הראשונות לסה"נ (פֶּקס רומנה), לא שררו באופן מלא בכרמל, ושנתאי הביטחון המשתנים בו חייבו הגנה על האתרים.

יש בחלק זה של הספר גם סיכומים קצרים על מערכות המים ועל הבסיס הכלכלי של יישובי הכרמל. הממצאים מצביעים על חקלאות מדרגות מפותחת ועל ענפי הגפן והזית כמובילים בגידולים וכן על מרכזיות ההפקה של יין ושמן זית כמוצרים למסחר וחליפין. עוד מצאו הסוקרים כי חציבת אבן לצורכי בנייה במקום הייתה ענף חשוב במערך הלא-חקלאי, והם גם מייחדים שורות מספר למתקני מלאכה ייחודיים לכרמל שאינם מפוענחים לחלוטין עד ימינו, מתקנים שהיו בהם עמודים מחורצים, הפזורים בעשרותיהם באתרים שונים.

מבחינת ההיסטוריה היישובית הסוקרים מציעים לראות בתקופה הפרסית נקודת מפנה בתפיסתו של הכרמל ההררי כאזור התיישבות פעיל, בשל התרבות היישובים ובשל הרצף ההתיישבותי גם בתקופה ההלניסטית. תפרושת ההתיישבות בכרמל התרחבה בתקופות הרומית והביזנטית. דיון מקיף מקדישים הסוקרים לבתי החווה, שהיו לדעתם דגם ההתיישבות המועדף

הסיכום לא פחות מחורבת טאטא או מממצאים שנחל חגית או בשערה-העמקים.

דיון מסכם בהתיישבות בכרמל – הנערך אחת לדור בערך – טוב יותר היה לו התבסס אפוא על ניתוח רחב ומעמיק בהרכבה מאשר על ממצאי הסקר הזה, על מנת לקבל פרופורצייה של היקף האתרים המזוהים בכרמל. יש לציין שפון מולינן זיהה עשרות רבות של שרידי חורבות בכרמל בכללו, מחיפה ועד חוטם הכרמל, ואילו בספר שלפנינו מובאים כאמור ממצאי כתריסר אתרים נבחרים בלבד. חורבות גדולות בשטחן בכרמל הגבוה שלא נסקרו בסקר חשובות מאוד לדיון המסכם, כגון חורבת דאואמין, חורבת אלון, חורבת לוביה וחורבת דבל. ואולם לדיון מבוסס יותר לא די בתוספת המידע מאתרים אחרים. יש להציג את כל המידע בטבלאות השוואה על פי קריטריונים גאוגרפיים-יישוביים, לכמת את הממצא הארכאולוגי הממוין, ולתמוך את המידע במקורות היסטוריים ואחרים.

נראה שכדי להשיג מטרה זו מוטלת על משלחת אוניברסיטת בר-אילן ואולי על גופי ידע אחרים משימה גדולה גם לשנים הבאות – סקירה ותיעוד של כל אתרי הכרמל המוכרים, על פי הגדרת גבולות מסוימת. רק לאחר מכן אפשר יהיה לגבש מסקנות באשר לאופיו היישובי, לנסיבות ההתיישבות בו בתקופות שונות ולזיקה בינו ובין שוליו הגאוגרפיים. זוהי מלאכה גדולה, אשר לפני מאה שנים ניסה לעשותה חוקר יחיד, פון מולינן, אך הוא הותיר יותר סימני שאלה מתשובות מבוססות. לעבודתם של דר ושותפיו שמור מקום חשוב מאין כמוהו בתולדות חקר הכרמל, ועומדת לזכותם התרומה הגדולה והאיכותית של הספר שלפנינו, אף כי עדיין לא שלמה מלאכת הבנת הכרמל כמרחב יישובי בעת העתיקה.

אחרים שמסייעים לחלק מהמסקנות של דר ושותפיו.

קודם כול קיימת בעיה קבועה בחקר הכרמל – הגדרת גבולותיו לצורך יצירת תמונה יישובית מלאה. אמנם דר ושותפיו ניסו להתמקד בדיון בכרמל ההררי, אבל היכן מתחיל והיכן מסתיים החלק ההררי? והאומנם שוליו הם אזור ההתיישבות שונה כל כך שניתן להפריד בינם ובין המתרחש על ההר עצמו? לשאלות אלה כבר נדרשו אוליפנט, פון מולינן (בהרחבה), עורכי 'אטלס חיפה והכרמל' משנת 1980 וגם דר עצמו בחיבורים רבים. כך גלש לעתים הדיון לרמות מנשה כדי לבסס טענה מסוימת או לחיפה ולמישור החוף כדי לחזק ממצא אחר. אכן קשה להפריד בין הכרמל ובין שוליו המערביים (מישור חוף הכרמל) והדרומיים (רמות מנשה), והדעת נותנת, גם על סמך ממצאי הסקר שלפנינו ומקצת הדיון בו, שהכרמל הושפע מגורמים מרחביים בטווח הקרוב אליו לא פחות משהושפע מתנאי ההתיישבות עליו. למשל החוקרים חלוקים בדעותיהם אם בתקופה הפרסית היה ההר עצמאי או כפוף לפחוות דור אשר על שפת הים. מטרופוליין יישובי גדול כמו דור בוודאי השפיע על הכרמל ועל ההתיישבות בו, לא פחות משחיפה משפיעה כיום על הר הכרמל. זאת ועוד, כל האתרים שנחפרו בתחום השיפוט של חיפה בימינו (עראק אלזיגאן, ראש מיה, ראש כרמל, קצטרא, חורבת עטאיוסי), וכמובן חיפה העתיקה ושקמונה, צריכים להיכלל בדיון בהתיישבות בהר בתקופות שונות. בהצגת מסקנות על כלל ההתיישבות בכרמל יש להביא בחשבון גם את האתרים הרבים במדרגת ההר המערבית הנמוכה, שקרובה אמנם למישור החוף, אך כל מאפייניה זהים לאלו של הכרמל (למשל טירת-כרמל, אכזם, עין-חוד). אתרים אלה בוודאי חשובים לצורך